

حاشیه در فرش ریزه‌ماهی شهرستان بیرجند^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۲/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۴/۳

الیاس صفاران^۲

فاطمه عاملی^۳

چکیده

صنعت بافت فرش در شهرستان بیرجند به گذشته‌ای دور باز می‌گردد. طرح‌های اصیل و متنوعی در منطقه برای بافت فرش به کار می‌رود از جمله طرح موسوم به ریزه ماهی که از نقوش پرکاربرد شهرستان محسوب می‌شود به نحوی که درصد بالایی از صادرات را به خود اختصاص می‌دهد. فرش ریزه‌ماهی، متشکل از دو بخش حاشیه و متن است. متن فرش ریزه‌ماهی شهرستان به اشکال متفاوت اجرا می‌گردد، اما بخش حاشیه‌ی این فرش‌ها شکلی همگون با نقوشی مشخص دارد. این مقاله می‌کوشد نحوه‌ی طراحی حاشیه و نقش‌مایه‌های موجود در آن را به روش توصیفی بررسی نماید. با توجه به قدمت فرش‌های ریزه‌ماهی موجود در شهرستان تا حدود ۸۰ سال گذشته، تصاویر ارائه شده در مقاله نیز مشتمل بر این حیطه‌ی زمانی است. گردآوری اطلاعات، به روش میدانی و کتابخانه‌ای و با استفاده از ابزار مصاحبه، مشاهده و عکس‌برداری از نمونه فرش‌های ریزه ماهی صورت گرفته است. نتایج حاصله از تحقیق نیز نشان خواهد داد بر خلاف متون متنوع فرش ریزه‌ماهی شهرستان، نقوش حاشیه در این فرش‌ها بدون تغییر می‌باشد. تنها تغییرات صورت گرفته بر حاشیه به شکلی اندک، غیر فراگیر و محدود بوده است که مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: نقوش فرش، فرش، ریزه‌ماهی، بیرجند

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد پژوهش هنر با عنوان "تحول نقش ریزه‌ماهی در فرش شهرستان بیرجند طی دهه‌های اخیر" از دانشگاه پیام نور تهران است.

۲. استادیار هنر دانشگاه پیام نور تهران.

۳. دانش آموخته‌ی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه پیام نور تهران، نویسنده مسؤو

مقدمه

یکی از نقوش مورد استفاده در فرش شهرستان بیرجند، ماهی درهم یا در اصطلاح محلی، ریزه‌ماهی است. تکرار این نقش مربع شکل کوچک، سازنده‌ی متن کامل فرش ریزه‌ماهی می‌باشد. ضرورت مستندسازی و پیشینه‌شناسی طرح‌های فرش ایران عموماً و طرح ریزه‌ماهی بیرجند خصوصاً، پرداختن به سوابق ایجاد آن را اجتناب ناپذیر می‌نماید. با توجه به بررسی اسنادی و کتابخانه‌ای صورت گرفته، سوابقی از پژوهش قبلی در موضوع فرش ریزه‌ماهی بیرجند مشاهده نگردید. اما در زمینه‌ی فرش بیرجند تألیفات متعددی صورت گرفته است هم‌چون برگی از قالی خراسان نوشته تورج ژوله و بر کویر سبز جنوب فرش خراسان نوشته شیرین صور اسرافیل. خانم زهرا تیموری نیز در مقاله‌ی سیر تحول نقش ماهی درهم، اشاره‌ی کوتاهی به نقش ماهی بیرجند نموده‌اند.

هدف از انجام این پژوهش، آشنایی با حاشیه در فرش ریزه‌ماهی بیرجند است با طرح این سؤال که حاشیه‌ی فرش ریزه‌ماهی بیرجند به چه شکل طراحی می‌گردد و نقوش به کار رفته در آن چیست؟ به ادامه پژوهش می‌پردازیم.

به منظور جمع‌آوری نمونه فرش‌های ریزه‌ماهی، طی یک تحقیق گسترده میدانی در بیرجند و برخی روستاهای تابعه، از فرش‌های ریزه‌ماهی منطقه عکس‌برداری شده و انتخاب نمونه‌ها به تدریج و هم‌زمان با مصاحبه و کسب اطلاع از متولیان امر صورت پذیرفته است.

مقاله حاضر مشتمل بر چهار بخش کلی است. ابتدا چشم اندازی اجمالی به معرفی شهرستان صورت می‌گیرد. سپس مختصری درباره‌ی طرح ماهی درهم بیان می‌گردد، در ادامه مبحث حاشیه‌های فرش مورد بررسی قرار خواهد گرفت و بخش انتهایی نیز نگاهی مجمل بر متون فرش ریزه‌ماهی شهرستان خواهد داشت.

۱- درآمدی بر فرش شهرستان بیرجند

شهر بیرجند در میان دره‌ی گسترده‌ای در جنوب خراسان در ۳۲ درجه و ۵۳ دقیقه پهنای شمالی و ۵۹ درجه و ۱۳ دقیقه درازای خاوری نسبت به نصف‌النهار گرینویچ بر

فراز و شیب و دامنه‌های یک رشته تپه‌های به هم پیوسته واقع است که در شمال و شمال شرقی آن رشته کوه مؤمن آباد و در جنوب رشته کوه باگران به ارتفاع ۲۷۲۰ متر از سطح دریا کشیده شده است (رضایی، ۱۳۸۱: ۳۱).

این شهر را از قدیم به دو نام خوانده‌اند: قُهستان و بیرجند. (همان: ۳۵). در حدودالعالم از بیرجند به عنوان مرکز قهستان یاد شده است. شهاب الدین یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان گوید قهستان مغرب کوهستان است (بهنیا، ۱۳۸۱: ۱۳۴). اما مشهور بدین اسم کوهستانی است که یکی از حدودش متصل به نواحی هرات است و همین گونه کشیده شود تا متصل شود به نزدیک نهاوند و همدان و بروجرد و همه این جبال بدین اسم نامیده می‌شود (آیتی، ۱۳۷۱: ۸). از قوهستان پوشاک‌هایی همانند نیشابوری سفید و فرش و جانماز زیبا... صادر می‌شود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۷۵).

تاریخ قالیبافی در منطقه‌ی بیرجند به سال‌های بسیار دور باز می‌گردد. اگر چه در کتب تاریخی به این امر اشاره نگردیده، اما مطابق تحقیقات و بررسی‌های انجام شده، می‌توان برای قالی بیرجند سابقه‌ای در حدود دویست سال قائل شد (ژوله، ۱۳۷۵: ۶۸). پیش از جنگ جهانی دوم در بیرجند و مود و دیگر روستاهایی که امروز در محدوده شهرستان بیرجند قرار دارند، در حدود سه تا چهار هزار دستگاه قالیبافی دایر بوده است (صور اسرافیل، ۱۳۸۳: ۱۴). متأسفانه با بروز جنگ، کارگاه‌های قالیبافی یکی پس از دیگری بسته شد و نه فقط در میزان محصول بلکه در طرز تهیه و چگونگی بافت آن نیز تنزل پدید آمد (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۹۷). پایان جنگ جهانی دوم نقطه‌ی شروع دیگری در قالیبافی منطقه بیرجند به‌شمار می‌رود (ژوله، ۱۳۷۵: ۷۱).

دو روستا با معروفیت جهانی، درخش در بیرجند و مود در قاینات^۱ (قاینات قدیم) است (حشمتی رضوی، ۱۳۸۱: ۳۴). که البته موقعیت هر دو در تقسیمات جدید استانی ارتقا یافته است. هنر و صنعت فرش در بیرجند بویژه در حوزه‌های درخش و مود سابقه‌ی

۱. قاینات یکی از شهرهای استان خراسان جنوبی است. شهر مود قبلاً جزو روستاهای شهرستان بیرجند بوده و سپس به شهر ارتقا یافته است. باید خاطر نشان ساخت در نتیجه‌ی تقسیمات کشوری، مود و توابع آن نیز از شهرستان بیرجند منتزع و به شهرستان جدیدالتأسیس سربیشه که خود سابقاً بخشی از شهرستان بیرجند بوده، الحاق گردیده است.

بیشتری دارد (دانشگر، ۱۳۷۲: ۱۰۲).

قالی‌های بیرجند با گره فارسی، غالباً با چهار تار یا در اصطلاح با گره جفتی بافته می‌شوند (اشتنبرنر، ۱۳۸۴: ۷۳). طرح‌های مورد استفاده، طرح لچک و ترنج سعدی که با نام ربعی سعدی نیز شهرت یافته است، انواع طرح‌های ماهی درهم در سبک‌های لچک و ترنج و سرتاسری و طرح بته امیری (نام دیگری است برای طرح بته جقه‌ای در بیرجند)، از طرح‌های اصیل و قدیمی منطقه بیرجند هستند (ژوله، ۱۳۹۰: ۱۷۳).

۲- طرح ماهی درهم

نگاره‌ی مشهوری که امروز به نام ماهی درهم خوانده می‌شود... در اساس نقش مایه اصلی آن به نام "هراتی" است، از دو برگ خمیده و گلی در بین آن دو تشکیل می‌گردد (حشمتی رضوی، ۱۳۸۷: ۱۷۶) که در چهار سمت یک نگاره‌ی لوزی منقش به یک گل و پره‌های چرخ فلکی، که آن را "چرخ فلک" نامیده‌اند، به ترتیب منظم و متقارن جای دارد (پرهام، ۱۳۷۰: ۱۹۸). تکرار قرینه‌ی این نقش به دور گل‌های چند پر، واگیره‌ای را به وجود می‌آورد که با تکرار آن طرح ماهی درهم شکل می‌گیرد (محمدی، و دیگران: ۱۳۸۶: ۳۴) طرح ماهی درهم بیرجند از آرایه‌های ریز تشکیل شده است که به آن ریزه‌ماهی نیز گفته می‌شود (شعبانی خطیب، ۱۳۸۷: ۱۳۷).

طرح هراتی اینک در آذربایجان، خراسان، اراک، همدان، بیجار، سنندج و برخی نقاط دیگر بافته می‌شود و گونه‌هایی نیز دارد (آذرباد و حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۱۱۹). گروه‌های فرعی این طرح عبارتند از: ماهی فراهان، ریزه‌ماهی، ماهی هرات، ماهی سنه یا کردستان (نصیری، ۱۳۸۵: ۴۳). این طرح در ردیف طرح‌های بومی و ایلی است. بافت آن مانند سایر طرح‌های هندسی ذهنی است (یساولی، ۱۳۷۴: ۹). در دوره اسلامی ماهی‌ها به برگ شباهت یافته‌اند چرا که در دوره‌ی اسلامی بر روی فرش و امثال آن نقش واقعی را از بین برده‌اند تا مبادا در نماز و سجده بر آن نقش یا موجود کنند (تیموری، ۱۳۹۲: ۲).

۲-۱- واگیرهای ریزه‌ماهی

نقش ماهی در بیرجند به نام ریزه‌ماهی مشهور است. یک طرح واگیرهای مربع شکل کوچک که تکرار آن متن فرش را تشکیل می‌دهد. در منطقه اصطلاحاً به آن "فُلگه" ریزه‌ماهی "می‌گویند (جدول ۱).

فرش ریزه‌ماهی بیرجند متشکل از دو بخش متن و حاشیه است. متن بعد از حاشیه و درون آن جای می‌گیرد. متن در طرح ترنج‌دار، شامل ترنج، لچک و میانکار است. ترنج، مرکزی‌ترین بخش متن و به اشکال دایره، لوزی، بیضی و شش ضلعی متفاوت است. می‌تواند شامل دو تا چند میان ترنج باشد. عموماً در بالا و پایین آن دو قسمت به نام سرترنج تعبیه می‌گردد. لچک، بخش زاویه‌دار چهارگوشه‌ی متن است و می‌تواند شامل دو تا چند میان لچک باشد. میانکار، در فرش ساده شامل کل متن، اما در طرح ترنج‌دار، فاصله‌ی بین ترنج و لچک‌هاست (تصویر ۱).

حاشیه نوار پهن اطراف فرش است که متن را در بر می‌گیرد. محمد صمیمی^۱ از طراحان مطرح فرش بیرجند می‌گوید: بر اساس اعتقاد مردم منطقه مبنی بر هفت دیوار باغ بهشت، تعداد نوارهای حاشیه مشتمل بر هفت عدد است. کل حاشیه توسط یک نوار تکرنگ بنام "لور" احاطه می‌گردد که گاهی این بخش را نیز جزئی از حاشیه به حساب می‌آورند. این اجزای حاشیه، در همه‌ی فرش‌های منطقه تکراری و همگون بوده و کم و زیاد ندارد. به عبارتی، جزو ویژگی‌های فرش بیرجند محسوب می‌گردد، به‌طوری که کمتر پیش می‌آید هفت نوار حاشیه کامل نباشد. اجزای حاشیه (تصویر ۱) با احتساب لور به صورت زیر دسته‌بندی می‌گردد.

۲-۱-۱- لور: ابتدایی‌ترین بخش پرزدار فرش و نواری تکرنگ و هم‌رنگ با زمینه‌ی میانکار است. در اصطلاح شهرستان به آن "گوشه کار" و یا "راسته" می‌گویند. در اکثر موارد بدون طرح است، اما گاهی برای زیبایی بیشتر توسط یک طرح واگیرهای که عمدتاً نقش گل، بته و برگ است تزئین می‌گردد.^۲

۲-۱-۲- حاشیه‌ی بزرگ: پهن‌ترین و مرکزی‌ترین نوار حاشیه است. در اصطلاح

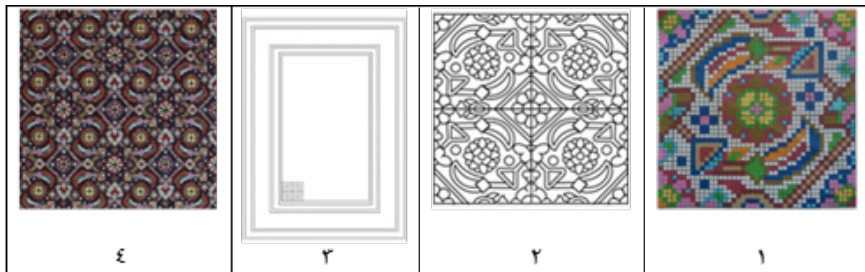
۱. مصاحبه با آقای محمد صمیمی، ۱۲ اسفند ۱۳۹۱.

۲. مصاحبه با آقای محمدحسن کامیابی مسک، ۱۸ خرداد ۱۳۹۲.

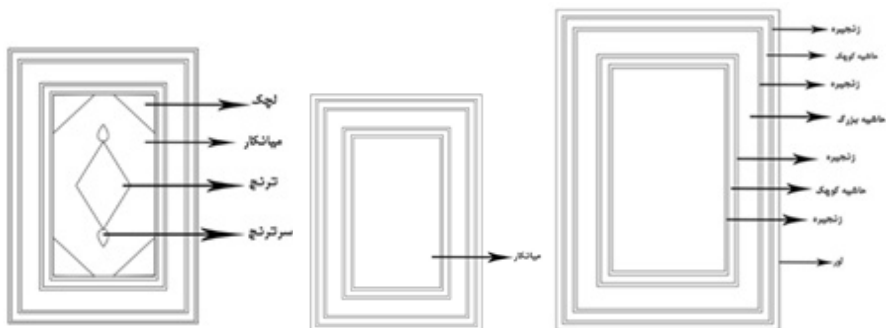
محلّی بنام "کتیبهی بزرگ" یا "کتیبهی کلان" یا "حاشیهی پَر جَلکی" نیز شناخته می‌شود. محمدحسن کامیابی، رئیس اتحادیه‌ی فرش دستباف خراسان جنوبی می‌گوید: در شهرستان برای تزئین این بخش، دو نقش اصلی به نام محلّی "جَلک" و "سماور" به‌کار می‌رود که به‌صورت واگیره‌ای در کل حاشیه تکرار می‌شود. درون جلک یک گل هشت پر در مرکز و عناصر تزئینی در اطراف آن طراحی می‌گردد (جدول ۲).

نام جلک برگرفته از یک وسیله‌ی نخ‌ریسی قدیمی در منطقه است که به لحاظ شباهت ظاهری‌اش با نقش، به این نام معروف شده است. نام‌گذاری نقش سماور نیز به دلیل تشابه شکلی آن دو است. البته گاهی به آن "مرغ، لاک پشت، قوری، جام یا کوزه" نیز می‌گویند. به‌عبارتی، براساس دید مردم هر منطقه نام آن تغییر می‌یابد.

جدول ۱) نقش ریزه‌ماهی (منبع: نگارندگان)

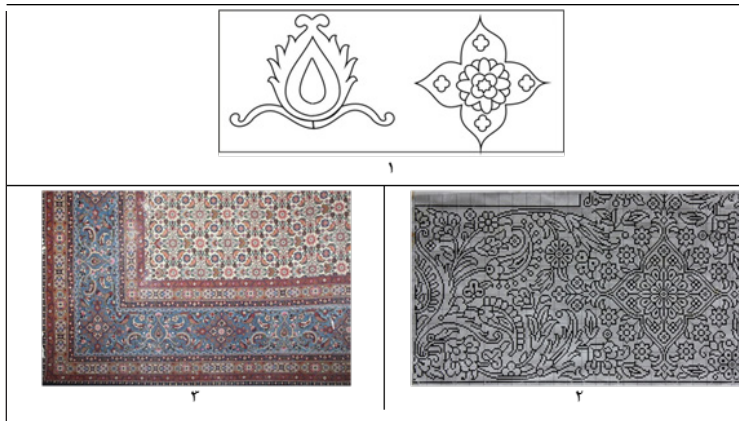

۱- نقشه رنگی واگیره ۲- نحوه تکرار واگیره ۳- نحوه تکرار واگیره در متن ۴- تکرار بافت نقش، یک طرح کامل می‌سازد.

تصویر ۱) اجزای حاشیه و متن (منبع: نگارندگان)

جدول ۲) حاشیه‌ی بزرگ روستای آسیابان (منبع: نگارندگان)

۱- نقش جلک و سماور ۲- نقش حاشیه بر کاغذ طراحی ۳- نقش حاشیه بر فرش

نقوش بین جلک و سماور نیز اکثراً نقش بته است. علاوه بر بته، طرح‌های فضا پر کن دیگری هم‌چون گل و برگ‌ها، شاخه‌ها و پیچک‌ها در فضاهای خالی جای می‌گیرد. امروز نقش جلک و سماور در حاشیه‌ی بزرگ اکثر فرش‌های ریزه‌ماهی استان به چشم می‌خورد. اما بر اساس بررسی بسیار دقیق عکس‌های گرفته شده، این نتیجه حاصل گشت که در گذشته به جز این نقش‌مایه‌ها، شاید برای تنوع در طراحی حاشیه، نقوش دیگری نیز در بخش حاشیه‌ی بزرگ اجرا می‌گردیده است. به دلیل تعداد بسیار اندک این نمونه‌ها می‌توان به این نتیجه رسید که کاربرد آنها به صورت غیر فراگیر، محدود و در مواردی بسیار نادر بوده است که در اینجا بیان می‌گردد:

گاهی نقوش حاشیه برگرفته از متن فرش بوده، به بیان دیگر، نقش ریزه‌ماهی در کل حاشیه‌ی بزرگ تکرار می‌شده است. این امر سابقاً، بیشتر در فرش‌های ریزه‌ماهی پنج متن مورد استفاده بوده، اما امروزه کاربرد محدودی یافته است (تصویر ۲).

در مواردی طرح حاشیه نه تنها جلک و سماور نبوده، بلکه ارتباطی با متن نیز پیدا نمی‌کرده، در اینجا طراح، حواشی متفاوتی را به شیوه‌ی ابتکاری یا اقتباسی در بافت فرش به کار می‌برده است. در سه نمونه از فرش‌ها این مورد مشاهده گردید (جدول ۳).

در مواردی نیز به گفته‌ی طراحان منطقه، برخی تولید کنندگان طرح‌های اختصاصی مربوط به خود داشتند. مانند احمدی؛ وی در سال‌های ۱۳۳۰ شمسی در مقوله‌ی تولید فرش منطقه فعالیت بسزایی داشت. در سبک احمدی، نگاره‌ها در حاشیه به گونه‌ای طراحی می‌شد که در طول و عرض تقارن داشته باشد. گل هشت‌پر و گردونه‌ی خورشید، بر گرفته از واگیره‌ی متن به کار می‌رفت. بخش لور نیز بزرگ‌تر بود و نقش مایه‌های ریز و مختلف، آن را از حالت تکرنگی و سادگی، به شکلی تزئینی و زیبا مبدل می‌ساخت. در گذشته برای کار، هم خوب هزینه می‌کردند و هم خوب وقت می‌گذاشتند. از این مورد یک نمونه مشاهده شد (تصویر ۳).

در دو فرش از کل نمونه‌ها نیز نقش حاشیه با اقتباس از سایر مناطق و با ساختار غیر بیرجندی طراحی شده بود (جدول ۴).
سابق بر این خصوصاً در منطقه‌ی آسیابان برای زیبایی بیشتر، یک نقش واگیره‌ای زنجیره مانند ریز، در لبه‌های حاشیه‌ی بزرگ طراحی می‌گردید (جدول ۵).

تصویر ۲) حاشیه با نقش ریزه‌ماهی، مسجد آیت ا... آیتی بیرجند (منبع: نگارندگان)

جدول ۳) نمونه‌ی حاشیه‌ی ابتکاری و اقتباسی (منبع: نگارندگان)

۱

۲

۱- حاشیه‌ی ابتکاری با نقش سروی که در برابر باد خمیده، بیرجند.

۲- حاشیه‌ی اقتباسی از طرح سعدی، مسجد عاشورای بیرجند.

گاهی در نظام کارفرمایی، تولید کننده به‌عنوان برند و تبلیغات، نام خود، کارگاه یا کمپانی تولید کننده را در فضای کوچک تکرنگ در بخش مرکزی عرض حاشیه می‌بافد. در برخی فرش‌های وقفی برای مساجد یا حسینیه‌ها نیز در همین قسمت، نام مسجد، تاریخ وقف و در مواردی نام بافنده یا وقف کننده نیز نوشته می‌شود. این مورد علاوه بر ریزه ماهی در دیگر نقوش نیز رایج است. در کل نمونه‌ها تنها در یک فرش نشانه شرکت شرق^۱ مشاهده گردید. هم‌چنین در یک نمونه، تاریخ دقیق بافت به شمسی و قمری ذکر شده بود (جدول ۶). در کتاب قالی‌های ایرانی آمده است، قالی‌های بیرجند معمولاً دارای امضای استادکار می‌باشد که در یک قاب کوچک در حاشیه‌ی اصلی در بالای سر قالی نوشته شده است (هانگلدین، ۱۳۷۵: ۷۲).

۱. کمپانی شرکت شرق در اسفند ۱۳۰۸ با مرکزیت کرمان تأسیس شد. در فاصله‌ی جنگ اول و دوم جهانی (۱۳۱۷-۱۲۹۷) شعبه‌های متعدد این شرکت شرق در شهرهای مشهد، بیرجند، گناباد و یزد تأسیس شد که بهترین شعب آن در خود کرمان و هم‌چنین در بیرجند مشغول به فعالیت بود. کلیه‌ی قالی‌های این شرکت نشانه‌دار بوده و عبارت "شرکت شرق بیرجند" در میان تصویری از یک خورشید بافته شده است. در سال ۱۳۱۴ شمسی شرکت سهامی فرش ایران جایگزین این شرکت گردید.

تصویر ۳) حاشیه به سبک احمدی، مدرسه‌ی شوکتیه بیرجند (منبع: نگارندگان)

جدول ۴) دو نمونه حاشیه‌ی اقتباسی سایر مناطق (منبع: نگارندگان)

۱

۲

۱- مدرسه‌ی شوکتیه بیرجند ۲- حسینیه‌ی امام رضا (ع)

جدول ۵) طرح زنجیره در لبه‌ی حاشیه روستای آسیابان (منبع: نگارندگان)

۱- منزل غلام حسین امینی ۲- مسجد جامع

جدول ۶) نوشته در حاشیه (منبع: نگارندگان)

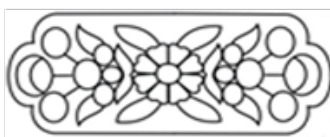

۱- مسجد جامع روستای آسیابان

۲- نشانه شرکت شرق که با فرم خورشید طراحی می شده است، مدرسه‌ی شوکتیه بیرجند

۲-۱-۳- حاشیه‌ی کوچک: به صورت دو حاشیه‌ی بیرونی و درونی، دو طرف حاشیه‌ی بزرگ را فرا گرفته است. در مناطق مختلف شهرستان به نام‌های "مداخل"، "کتیبه خُردی" و یا "کتیبه‌ی کوچک" خوانده می‌شود. کامیابی مسک می‌گوید: نقوش به کار رفته در هر دو حاشیه، یکی و دارای یک نقش استوانه‌ای به نام "قلمدان" است. نگاره‌های درون قلمدان نیز شامل یک گل هشت‌پر در مرکز و دو گل پنبه‌ای به‌علاوه‌ی عناصر تزئینی در طرفین است. فضای متنی بین دو قلمدان نیز توسط دو گل پنج یا هشت‌پر که نقش یک جلك را در میان می‌گیرند پر می‌شود. کل این نقوش به شکل

واگیره‌ای در طول حاشیه کوچک امتداد می‌یابد^۱ (جدول ۷).
جدول ۷) حاشیه‌ی کوچک (منبع: نگارندگان)

۱- نقوش حاشیه‌ی کوچک ۲- حاشیه‌ی کوچک روی کاغذ طراحی، روستای آسیابان ۳- طرح قلمدان

با استناد به عکس‌ها، در دو مورد مشاهده شد که حاشیه‌ی کوچک از یک نوار، به دو یا سه نوار افزایش یافته است. با توجه به این که هر دو نمونه مربوط به فرش با قطع ۲۴ متر است، می‌توان گفت این نوع حواشی ترکیبی در فرش‌های بزرگ پارچه کاربرد داشته است (جدول ۸).

جدول ۸) حاشیه‌ی کوچک ترکیبی (منبع: نگارندگان)

۱- حاشیه‌ی ترکیبی دوتایی . روستای آسیابان

۲- حاشیه‌ی ترکیبی سه تایی با نقوش تلفیقی، بیرجند.

در نمونه‌هایی اندک نیز مشاهده شد که نگاره‌های درون حاشیه‌ی کوچک با نقوش تلفیقی تزئین گردیده، به عبارتی، نقش قلمدان جای خود را به نقوش تلفیقی، مانند اسلیمی با گل‌های شاه عباسی سه تایی و ... داده است (جدول ۹).

جدول ۹) حاشیه‌ی کوچک با نقوش تلفیقی (منبع: نگارندگان)

۱- مسجد جمعه روستای نوغاب

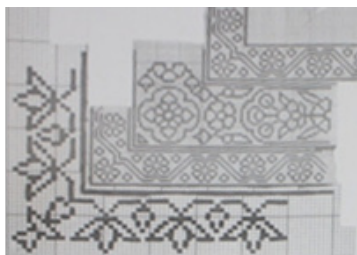
۲- مسجد جامع روستای درخش

در برخی نمونه‌ها نگاره‌ها در انتهای حاشیه‌ی بزرگ یا کوچک به شکل نیمه بافته شده که این امر شاید به دلیل عدم محاسبه‌ی دقیق جای‌گیری نقش‌مایه‌ها در حاشیه قبل از بافت بوده است (تصویر ۴).

تصویر ۴) نگاره‌های ناقص در حاشیه، روستای نوغاب (منبع: نگارندگان)

۲-۱-۴- زنجیره (طَرّه): چهار نوار باریک که دو به دو حواشی کوچک را احاطه کرده است و با نام محلی "کوهه" نیز شناخته می‌شود. به نقل از صمیمی نقوش به کار رفته در زنجیره به صورت یک نقش واگیره‌ای با نقوش تلفیقی ریز از طرح‌های هندسی یا گل، برگ، بته و ... است. از لحاظ ظاهری، چهار زنجیره، همانند هم است. در منطقه نقوش زنجیره به شکل‌های متنوعی طراحی می‌گردد (جدول ۱۰)، اما عموماً نقش قابل مشاهده در تصویر کاربرد بیشتری دارد^۱ (تصویر ۵).

۲

۱

تصویر ۵) زنجیره‌ی رایج منطقه (منبع: نگارندگان)

۱- زنجیره‌ی رایج منطقه. ۲- از پایین به بالا: لور، زنجیره، حاشیه کوچک، زنجیره، بیرجند.

۱. مصاحبه با آقای محمد صمیمی، ۷ اردیبهشت ۱۳۹۲.

با استناد به عکس‌های گرفته شده و مشاهده موارد زیر در تعداد محدودی از آنها می‌توان گفت که گاهی رنگ‌بندی دو طره‌ی بیرونی و درونی از هم متفاوت است. در مواردی نیز علاوه بر رنگ، نقش هر دو نیز کاملاً متمایز است (جدول ۱۱). در مواقعی طرفین زنجیره، یک نوار خطی خیلی باریک بنام "زه" یا "تای راسته" طراحی می‌گردد (تصویر ۶).

انتزاع در نگاره‌ها و نحوه‌ی رنگ‌بندی حاشیه در برخی قالی‌های نقش پنج متن در روستای نوغاب، طرح‌هایی جالب و خاص پدید آورده بود (تصویر ۷).

با کاهش ابعاد فرش، اندازه‌ی حواشی کوچک و بزرگ نیز به همان نسبت تقلیل می‌یابد. در اکثر نمونه‌ها مشاهده گردید که در قالیچه و کناره عموماً تنها یک حاشیه‌ی کوچک و زنجیره‌های طرفینش طراحی می‌شود و سایر بخش‌های حاشیه بافته نمی‌شود. اما در برخی موارد که تعداد نوارها در این ابعاد کامل باشد حاشیه با عرض کمتری اجرا می‌گردد (جدول ۱۲ و ۱۳). به این ترتیب نوارهای حاشیه با احتساب یک حاشیه‌ی بزرگ، دو حاشیه‌ی کوچک و چهار زنجیره به هفت عدد می‌رسد، به‌علاوه‌ی یک نوار لور که کل آن را در بر می‌گیرد.

جدول ۱۰ نمونه‌ی نقوش زنجیره (منبع: نگارندگان)

۱- بیرجند

۲- مسجد جمعه روستای نوغاب

۳- مسجد جامع روستای درخش

۴- روستای آسیابان

جدول (۱۱) زنجیره‌ی بیرونی و درونی با رنگ و نقش متفاوت (منبع: نگارندگان)

۱- رنگ‌بندی متفاوت دو زنجیره (نقش زنجیره‌ی رایج منطقه)، روستای رجنوک.

۲- نقش متفاوت دو زنجیره، مسجد جامع روستای درخش.

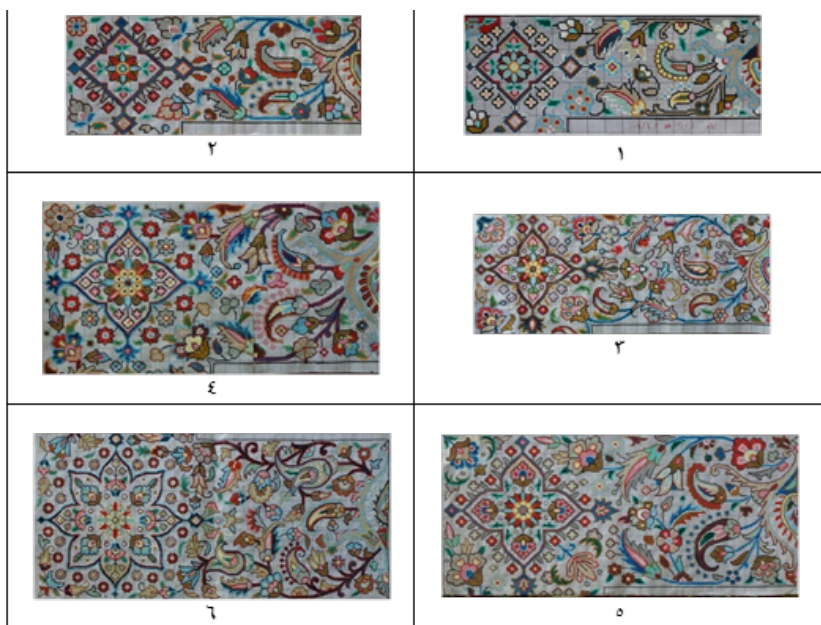

تصویر ۶) زنجیره‌ی درونی با نوار زه، رجنوک (منبع: نگارندگان)

تصویر ۷) انتزاع در نقوش حاشیه، روستای نوغاب (منبع: نگارندگان)

جدول ۱۲) افزایش پهناي حاشیه‌ی بزرگ متناسب با افزایش اندازه فرش بیرجند (منبع: نگارندگان)

- ۱- عرض حاشیه با ۶۰ خانه ۲- عرض حاشیه با ۷۰ خانه ۳- عرض حاشیه با ۱۰۰ خانه
 ۴- عرض حاشیه با ۱۲۰ خانه ۵- عرض حاشیه با ۱۵۰ خانه ۶- عرض حاشیه با ۱۶۰ خانه

جدول ۱۳) عرض کم حاشیه در فرش‌های کوچک پارچه (منبع: نگارندگان)

- ۱- پادری با یک نوار زنجیره، روستای سرچاه تازیان ۲- کناره با سه نوار حاشیه‌ی کوچک، بیرجند.
 ۳- کناره با هفت نوار حاشیه با طرح قلمدان، بیرجند. ۴- کناره با هفت نوار کامل حاشیه، روستای آسیابان.

جدول ۱۴) نمونه‌ی فرش ریزه‌ماهی بیرجند (منبع: نگارندگان)

- ۱- متن سراسر، بیرجند.
 ۲- طرح پنج متن، مسجد جامع روستای درخش
 ۳- متن ترنج دایره، بیرجند.
 ۴- متن ترنج بیضی، بیرجند
 ۵- کف ساده‌ی ترنج بیضی، بیرجند.

۲-۲- قالب متنی فرش ریزه‌ماهی بیرجند: به نقل از بافندگان منطقه از گذشته تاکنون فرش ریزه‌ماهی بیرجند به چند شکل متفاوت اجرا می‌شده است: طرح سراسر، پنج متن، کف ساده، طرح لچک ترنج ریزه‌ماهی که بر اساس فرم ترنج به سه شکل متفاوت لچک ترنج دایره (خورشیدی)، لچک ترنج بیضی و لچک ترنج لوزی دیده می‌شود. همچنین فرش دایره که متفاوت از ظاهر مستطیل شکل سایر متون به شکل دایره است (جدول ۱۴).

با توجه به مشاهده‌ی کلیه‌ی نمونه‌ها، اساس کار در همه‌ی این متون واگیره‌ای ریزه‌ماهی است (جدول ۱۵). حاشیه‌ی این فرش‌ها نیز ثابت و با همان طرح جلک و سماور اجرا می‌گردد. تنها تفاوت اصلی، در حاشیه‌ی گرد فرش دایره بر خلاف حاشیه‌ی مستطیل شکل سایر فرش‌هاست (تصویر ۸).

تصویر ۸) فرش دایره و بخشی از حاشیه‌اش، بیرجند (منبع: نگارندگان)

جدول ۱۵) عناصر تشکیل دهنده‌ی فرش ریزه‌ماهی بیرجند (منبع: نگارندگان)

نام	اجزا	نگاره‌های کلیدی	شکل نگاره‌ها
حاشیه	حاشیه‌ی بزرگ، یک نوار	جلک- سماور	
	حاشیه‌ی کوچک، دو نوار	قلمدان	
	زنجیره، چهار نوار	-	
متن	لور	عموماً بدون طرح	-
	متن ساده: میانکار متن ترکیبی: میانکار، ترنج، سرترنج و لچک	واگیره‌ای ریزه‌ماهی	

نتیجه

با توجه به آن چه بیان گردید می‌توان گفت فرش ریزه‌ماهی بیرجند متشکل از دو بخش حاشیه و متن است. با این‌که متن این فرش‌ها در طرح‌های متفاوت مورد بافت بوده، اما در بخش حاشیه تغییر چندانی اعمال نشده است. به عبارتی، در نقش‌مایه‌های حاشیه‌ی فرش ریزه‌ماهی بیرجند در طول زمان تغییر چشمگیری مشاهده نگردیده است. کلیت حاشیه مشتمل بر هفت نوار است: یک حاشیه‌ی بزرگ، دو حاشیه‌ی کوچک و چهار زنجیره و عناصر ثابت حاشیه نیز نقوش جلک، سماور در حاشیه‌ی بزرگ و نقش قلمدان در حاشیه‌ی کوچک است. علاوه بر این نقوش، سابقاً طرح‌های دیگری نیز به صورت محدود در این بخش مورد کاربرد بوده است. این سیر متنوع متون و حواشی، نمای کلی و خلاصه فرش ریزه‌ماهی بیرجند است.

نقش ماهی در سایر شهرهای کشور مانند تبریز نیز مورد بافت می‌باشد. نقش ماهی این شهرستان بسیار ظریف‌تر از بیرجند است. این نقش در مقطعی زمانی در فرش بیرجند مورد بافت قرار گرفت اما به‌دلایل متعدد از جمله نوع گره و رنگ‌بندی مورد استقبال واقع نگردید، زیرا بر خلاف فرش بتون‌باف بیرجند، نقش ظریف ماهی تبریز با

گره تابافته می‌شد^۱. هم‌چنین رنگ‌بندی روشن فرش تبریز با چهره‌ی تیره‌ی فرش آن روز بیرجند هماهنگی نداشت.

منابع

۱. اشتنبرنر، اریک (۱۳۸۴). *قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران*. تهران: یساولی.
۲. ادواردز، سیسیل (۱۳۶۸). *قالی ایران*. ترجمه مهین‌دخت صبا. تهران: فرهنگسرا.
۳. آذریاد، حسن؛ حشمتی رضوی، فضل‌الله (۱۳۷۲). *فرشنامه ایران*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴. آیتی، محمد حسین (۱۳۷۱). *بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۵. بهنیا، محمدرضا (۱۳۸۱). *بیرجند نگین کویر*. تهران: دانشگاه تهران.
۶. پرهام، سیروس (۱۳۷۰). *دستبافته‌های عشایری و روستایی فارس*، ج ۱. تهران: امیرکبیر.
۷. تیموری، زهرا (۱۳۹۲). "تحقیقی در سیر تحول نقش ماهی در فرش". [پیوسته] قابل دسترس در:
http://www.persiancarpetassociation.com/naghsheh_mahi_090925.html. [2014/7/22]
۸. حشمتی رضوی، فضل‌الله (۱۳۸۱). *فرش ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۹. ----- (۱۳۸۷). *تاریخ فرش: سیر تحول و تطور فرش بافی ایران*. تهران: سمت.
۱۰. دانشگر، احمد (۱۳۷۲). *فرهنگ جامع فرش ایران*. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۱۱. رضایی، جمال (۱۳۸۱). *بیرجندنامه*. تهران: هیرمند.

۱. گره‌های مورد استفاده در بافت فرش از لحاظ چرخش پرز به دو تار، به دو دسته متقارن یا ترکی و نامتقارن یا فارسی تقسیم می‌شود، اما از لحاظ تعداد چله، در دو گروه تاباف و جفتی‌باف قرار می‌گیرد. در گره تا، برای زدن یک گره از یک جفت تار، یک تار زیر و یک تار رو (جمعا دو تار) استفاده می‌شود. اما در گره جفتی به ازای هر یک گره، دو جفت تار، یک جفت تار زیر و یک جفت تار رو (جمعا چهار تار) به کار می‌رود. گره مورد استفاده در فرش بیرجند، فارسی یا نامتقارن و از نوع جفتی است و در منطقه به نام "بُتو" یا "بُتون" خوانده می‌شود.

۱۲. ژوله، تورج (۱۳۷۵). *برگی از قالی خراسان*. تهران: شرکت سهامی فرش ایران.
۱۳. ----- (۱۳۹۰). *پژوهشی در فرش ایران*. تهران: یساولی.
۱۴. شعبانی خطیب، صفرعلی (۱۳۸۷). *فرهنگ‌نامه تصویری آرایه‌ها و نقش فرش‌های ایران*. قم: سپهر اندیشه.
۱۵. صور اسرافیل، شیرین (۱۳۸۳). *بر کویر سبز جنوب فرش خراسان*. تهران: احیاء کتاب.
۱۶. محمدی، باسم و دیگران (۱۳۸۶). *رؤیای بهشت: هنر قالی‌بافی ایران*. تهران: سازمان اتکاء.
۱۷. مقدسی، ابو عبدالله محمدبن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. تهران: کاویان.
۱۸. نصیری، محمدجواد (۱۳۸۵). *فرش ایران*. تهران: پرنگ.
۱۹. هانگلدین، آرمن (۱۳۷۵). *قالی‌های ایرانی*. ترجمه اصغر کریمی. تهران: فرهنگسرا.
۲۰. یساولی، جواد (۱۳۷۴). *قالی‌ها و قالیچه‌های ایران*، ج ۱. تهران: فرهنگسرا.